

УДК 7.016.4+003]:008

Нікішенко Ю. І.

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОРНАМЕНТУ

Статтю присвячено проблемі місця орнаменту в культурі. Питання, пов'язані з походженням, функціональними особливостями та структурою орнаменту, обговорюються як чинники, що допоможуть дещо інакше сформулювати визначення орнаменту.

Орнамент, як частина нашого буття привертає увагу дослідників уже не одне століття. Ця тема цікавила і цікавить представників різних гуманітарних напрямів - археологів, мистецтвознавців, культурологів. Достатньо згадати праці В. В. Стасова, Г. Павлуцького, В. Щербаківського, С. Іванова, А. Столяра, Б. Фролова, П. Кожина, М. Кагана та багатьох інших науковців [1], що зверталися до проблеми побутування орнаменту в культурі та розглядали її різні аспекти.

Зокрема, багато уваги приділялося походженню та функціональному призначенню орнаменту, наявності певного змісту в окремих орнаментальних мотивах та їхніх сполуках. Цілком можливо, що всі точки зору з цієї проблематики, які існують нині, є лише висвітленням окремих етапів у існуванні орнаменту, який у процесі свого розвитку поступово набував нових якостей і функціонально змінювався, таким чином змінюючи і свій статус. Поки що конкретної відповіді на це питання немає, хоча, зважаючи на його актуальність, відповідь ця мала б стати важливим етапом у дослідженні тенденцій розвитку не лише знакових систем в етнічній культурі та шляхів їх формування, а й шляхів формування та розвитку всієї етнічної культури в цілому. Тому доречно не лише досконально проаналізувати притаманні орнаменту особливості та його можливі функції, а й виокремити ті його характеристики, які б могли дати більше інформації щодо походження орнаменту та його ролі у формуванні знакових систем та засобів комунікації. Причому це питання стосується не лише архаїчних культурних традицій, а й етноісторичних та етнокультурних процесів у цілому. Думки щодо функцій та власне приналежності орнаменту (на-

скільки він взагалі міг належати до мистецтва і чи вважався на початку свого існування мистецтвом) стали основою для написання цієї статті. Ми не мали на меті дати відповіді на всі дискусійні питання щодо орнаменту, оскільки кожне з них надзвичайно багатогранне, навпаки, до вже існуючих питань ми додамо кілька власних, щоб у такий спосіб спрямувати дослідження орнаменту у бік нетрадиційних підходів, що дали б змогу відповісти хоча б на деякі з них.

Як відомо, термін «орнамент» походить від латинського «ornare» - «прикрашати» [2], що вже само по собі ніби вказує на призначення орнаменту та його суто декоративні функції. Однак, розглядаючи орнамент як декоративний засіб, основне призначення якого - прикрашати певну поверхню або виріб, організовувати орнаментований простір, дослідники звертають увагу також і на його знакові функції. Більше того, декоративні властивості орнаменту не завжди вважають домінуючими, надаючи їм другорядну щодо знакових функцій роль. Тобто ми бачимо різні підходи до одного й того самого явища, які висвітлюють окремі його сторони та функціональні властивості.

Декоративність орнаменту в наш час, звісно, є основною його функцією, і в цьому не виникає жодних сумнівів. Але наскільки він був декоративним і чи не є ця декоративність лише верхньою айсберга, під якою сховано велику кількість інформації, що її просто не враховано через очевидність або, навпаки, - повну незрозумілість? Тож спробуємо проаналізувати, наскільки функціонально орнамент є утилітарним, з одного боку, а наскільки глибоко знаковим - з другого, і як ці його властивості, формуючись та доповнюючись, поступово замінювали одна одну, і чи

змінився орнамент за ті десятки тисяч років, що він існує.

Згадаймо версії про походження орнаменту, їх небагато, але вони дещо різні. Так, припускають, що спочатку орнамент розвивався паралельно з мистецтвом та писемністю як окреме явище, а потім злився з мистецтвом, утворивши, так би мовити, його народно-декоративну частину. Хоча багато дослідників віднаходять елементи орнаменту в танцях, музиці, співі. Тобто орнамент постає чимось таким, що випадає зі структури мистецтва. З іншого боку, орнамент вважають явищем абсолютно несамостійним, залежним від форми, матеріалу, технології та призначення виробу, на який його (орнамент) нанесено [3]. Про несамостійність орнаменту написано досить багато, і не лише мистецтвознавцями. Відповідно, з одного боку, це автономна структура, а з другого - залежний від волі майстра декор. Отже, питання в тому, коли в історичній долі орнаменту сталися ті зміни, що зрештою призвели до певних функціональних і статусних трансформацій, і наскільки ці зміни мали місце взагалі?

Традиційно вважається, що основою, з якої виокремилися два напрями (один - найдавніші форми мовної, музичної, танцювальної та акторської творчості; другий - найдавніші форми прикладних мистецтв, архітектури, скульптури, живопису, графіки) було мистецтво доби палеоліту. Ці напрями, тісно переплетені у стародавній культурі, розкривають дві суттєво різні можливості художнього освоєння світу. Одна з них охоплює способи втілення художнього задуму, якими володіла сама людина (рухи тіла, звук голосу), друга - можливість звернутися до природних засобів (камінь, глина, дерево, кістка, фарба) [4]. Тому й припускають, що «у філогенезі мистецтво, так само як і писемність, релігія та деякі інші знакові системи, виділилось із якоїсь недиференційованої єдиної системи, яку можна вважати синкретичною» [5]. В даній схемі орнаменту відведено мало місця, хоча саме він є однією з найдавніших знакових систем, сформованих людиною для візуальної передачі інформації не лише сучасникам, але й нащадкам.

Почавши своє буття в культурі в добу палеоліту, орнамент навряд чи мав декоративність серед головних своїх функцій, а був, на нашу думку, чітко сформованою знаковою системою, основна функція якої - певним чином позначати, бути означником або комплексом зафіксованої інформації. Цілком вірогідно, що це був своєрідний метатекст, який відповідав найважливішим моментам існування людського колективу. Тобто ми

маємо справу з чітко сформованою знаковою системою, яка поступово вдосконалювалася і набувала нових функцій, не втрачаючи основної (інформативної), але аж ніяк не з декором.

Щодо статусу орнаментики та її окремих мотивів, то деякі дослідники вважають, що розвиток знакової діяльності певною мірою міг відображати стан розвитку суспільства. (Приміром, у трипільському мистецтві періоди розвитку та ускладнення орнаментальних систем й окремих мотивів змінювалися періодами спрощення, що збігалось з періодами розвитку та кризи [6].) Таким чином, знакова система, а в нашому випадку - це орнамент, постає пульсом культури, який реагує на зміни стану суспільства та суспільної свідомості. Перед початком кризи кількість знаків зростає, ніби передрікаючи майбутні катаклізми, під час яких відмовляються від уже існуючого знакового арсеналу, створюючи нову систему. Тобто орнамент в цьому разі постає не лише явищем, віддаленим від декору, він змінюється разом зі змінами в суспільстві. Такі якості орнаменту, на нашу думку, дають можливість не ототожнювати його із поняттям «декор», а віднести до знакових систем, які відображали життя суспільства і фіксували його символіку. Орнамент міг являти собою комплексний текст, що включав різні системи знаків, об'єднаних між собою системами зв'язку, ритмом та симетрією (яка формувалася поступово і могла функціонально змінювати орнамент, додаючи йому нових властивостей).

Отже, виникає питання: яким же чином орнамент почав своє існування і чи насправді його можна вважати самостійною знаковою системою, що мала власні функції в етнічній культурі? Чіткої відповіді поки що не дав жоден з дослідників орнаменту та давнього мистецтва. На думку автора, походження орнаменту може бути пов'язане із тими знаками, які супроводжували людину від самого початку існування абстрактного мислення. Здатність мислити абстрактно виникла достатньо давно, і це проявляється у різний спосіб. Знакові системи також з'являються у віддалену добу первісності, коли орнамент ще не був орнаментом і мистецтво не виконувало ті функції, які ми приписуємо йому сьогодні. Появу орнаменту на виробках доби палеоліту деякі дослідники вважають реалізацією утилітарних цілей, наприклад, Б. Фролов бачить в ньому календарні знаки [7]. Фактично, це говорить про те, що ми маємо справу не з мистецтвом, а зі знаками певного призначення, що могло визначати їх конфігурацію. Саме у такий спосіб на орнамент перетворювалися знаки влас-

ності у народів комі [8]. Тобто можна припустити, що джерела формування орнаменту існують поза площиною мистецтва або лише умовно дотичні до неї. Тоді чи доцільно вважати ранні форми орнаменту мистецькими проявами? Можливо, логічніше було б визначити ранні орнаментальні форми як свого роду інформаційні комплекси, де немає чіткого поділу зображення на фрази, а натомість є групи знаків, що зрозумілі носіям певної культурної традиції і можуть використовуватися у певних конфігураціях, послідовності та комбінаціях.

Якщо останнє розглядати як версію, то в такому разі орнамент міг розвиватися паралельно з мистецтвом, але шляхи їх формування були різні. З іншого боку, існує зв'язок орнаменту з писемністю, є факти, що свідчать на користь їх паралельного (або спільного) розвитку. Це можливо, але виникає питання про сутність їх подібності. Основне призначення обох - донести інформацію або зберегти її, зафіксувати для «споживачів». Писемність починалася зі знакових систем на кшталт піктографії, проходила періоди ієрогліфічного письма, і ці аспекти її розвитку дійсно близькі до орнаментики. Більше того, уже за фонетичного письма відома величезна кількість випадків набуття писемністю рис орнаментальності (класичний приклад - давньоруські літописи). Доба українського бароко взагалі дає нам приклади створення орнаментів зі слів та літер.

Щодо фонетичного письма, то використання літер та комбінацій з них як нехарактерного складника орнаменту чи мистецького твору, на нашу думку, є відтворенням уже в абсолютно історичну добу тих процесів, що відбулися з орнаментом у набагато віддаленніші періоди. В барокових творах, фактично, бачимо, як знак замість функцій, притаманних йому апіорі, набуває нові для нього властивості. Але це був період, коли літери **не могли** перестати бути літерами, тому жонглювання їх функціями могло відбуватися без наслідків, це було просто використання знайомих речей у інший спосіб. Проте в достатньо складних цивілізаційних процесах минулого орнаментальності могли набувати ті знаки, що переставали бути зрозумілими. Звичай, що приходить на зміну зрозумілому обряду, коли той виходить з ужитку, забувається і втрачає свою актуальність, в даному випадку зафіксував зображення, втративши його зміст. При цьому знаки набувають нових, не властивих їм до цього функцій.

Наступний аспект, що може викликати низку запитань, це ритмічність повторів, спосіб дублю-

вання знаків в орнаментах, кількість повторень, ритмічність усього орнаментального комплексу та симетрія. Це ті властивості орнаменту, які, по суті, і роблять його орнаментом. Розглянемо ці властивості орнаменту дещо детальніше. Яке призначення симетрії, повторень та ритму при створенні зображення? Це питання може бути ключовим в обговоренні проблеми статусу та функцій орнаменту в етнічній культурі. Адже повторення елементів можна витлумачити як зумисне дублювання конкретних знаків з певною метою, і кількість повторень, очевидно, має певний зміст. Можливо, це спроба з магічною метою вплинути на хід подій, на відтворення кількості членів колективу, на відтворення здобичі (найдавніші ритмічні повторення дійсно походять з доби палеоліту, мисливської доби) тощо. В усіх випадках в основі дублювання лежить масовість явища, яке включали до орнаменту (або ж до зображення, яке в **наш час** витлумачується як орнамент). Тоді симетрія могла відігравати другорядну роль щодо кількості повторень та ритмічності, вона могла бути лише регулятором ритму та його частиною.

Інша річ, коли йдеться про структуроване суспільство, навіть якщо це примітивна структура або така, що лише перебуває в стадії становлення. У такому разі самого лише дублювання буде замало, необхідно чітко вказати **місце** позначуваного об'єкта в структурі, його роль та можливий соціальний статус, якщо це людина чи колектив. І в даному разі симетрія та її властивості (членування простору, кількість повторень та їх спосіб, можливості відтворення зображення у зворотньому та дзеркальному варіантах тощо) могли бути використані саме як засіб передачі не лише кількості, а й якості зображуваних об'єктів. До речі, симетрія могла стати й тим засобом, який давав можливість не лише певним чином дублювати зображення, а й розміщувати його на поверхні певних предметів, оскільки можна симетрично не лише розташувати знаки в одну лінію, але й розмістити кілька ліній на певній площині.

Тобто ми бачимо, що певні якості та характеристики орнаменту наводять на нові роздуми з приводу його походження та призначення. З нашої точки зору те, що з часом орнамент перетворився на явище мистецьке (не втративши, втім, своїх знакових властивостей остаточно), свідчить про те, що він пройшов тривалий період формування, побутування та занепаду саме як знакова система, оскільки і в наш час він сприймається почасти як засіб не лише декору, а й позначення.

Відтак, віддаючи належне доробку тих науковців, що вивчали орнамент протягом тривалого часу, ми можемо запропонувати деякі загальні висновки. Це, зокрема, стосується походження орнаменту, мистецтва та писемності, їх функцій та призначення. Як бачимо, дослідники мають змогу дещо інакше розглядати ті процеси, що відбувалися з цими явищами, і спробувати проаналізувати їх по-новому. Зокрема, пропонується дещо інакше охарактеризувати тенденції щодо призначення та відповідного походження орнаменту. Недаремно порушувалося питання про ступінь спорідненості орнаменту з писемністю та мистецтвом. З нашої точки зору вартим особливої уваги в даному випадку є те, що орнамент фактично зливається з мистецтвом в період складання чіткої структури суспільства, інакше кажучи, це вже мистецтво скоріше професійне, ніж первісне. Тут постає наступна проблема: оскільки ми бачимо, що суспільні норми відіграють велику роль у формуванні не лише функціональних особливостей орнаменту, але й змінюють їх, то якою мірою ми можемо говорити про орнамент як сталу чи стабільну знакову систему?

Щодо первісного мистецтва, в якому вбачають джерело витоків писемності, орнаменту і мистецтва як такого, то чийм джерелом воно було насправді? Чи знакові системи все ж формувалися самостійно, хоча й паралельно з мистецтвом та писемністю, маючи приблизно подібні або споріднені функції, а поступово, коли потреба в окремих різновидах знаків відпадала, вони ставали незрозумілими, їх зберігали уже не як знаки, а як елементи мистецького декору? В останньому випадку абсолютно зрозумілим буде традиційне використання симетрії, повторень, зв'язків, характерних для орнаменту в його первісному призначенні, і тоді, коли він почав зближуватися з мистецтвом. Це й була, на нашу думку,

та традиція, яка поступово формує звичай, а у випадку з орнаментом звичай переніс знаки та способи їх використання із знакової системи до мистецтва.

Відповідно, виникає питання про сутність первісного мистецтва та його зв'язок зі знаковими системами.

Фактично, ми бачимо, що в процесі дослідження орнаменту виникає ціла низка запитань, які відкривають нові перспективи для вивчення тих процесів, що відбувалися в період становлення не лише суспільства, а й культури в цілому. Зокрема, це стосується сутності первісного мистецтва та його реальної спорідненості з етнічним та професійним мистецтвом, зв'язків зі знаковими системами. Також це стосується і проблеми орнаменту як явища суспільно-знакового та етнокультурного, проблеми його функціональних особливостей та витоків, ставить питання про те, які характеристики та властивості орнаменту дають змогу простежити не лише його функціональні особливості, але й ті зміни, що відбулися в ньому і привели до включення орнаменту до системи мистецтва, коли і яким чином відбулися ці зміни, а також які властивості орнаменту при цьому було втрачено, а що збереглося. Крім того, це спрямовує дослідження на аналіз того, наскільки знакові системи споріднені між собою та чи можна вважати, що орнамент, писемність та інші знакові системи мають спільне коріння. Тобто коло питань, що виникають при дослідженні функціональних особливостей орнаменту, постійно розширюється і подальші дослідження можуть додати до них нові проблеми, що дасть змогу по-новому поглянути не лише на статус та функції мистецтва та його складників в етнічній культурі, а й значно розширити наші уявлення про культуру як знакову систему та шляхи розвитку способів комунікації в ній.

1. *Абрамова З. А.* Древнейшие формы изобразительного творчества (Археологический анализ палеолитического искусства) // Ранние формы искусства.- М.: Искусство, 1972.- С. 9-29; *Антонович Д.* Український орнамент // Лекції з історії української культури. / Під ред. Д. Антоновича.- К.: Либідь, 1993.- С. 385-403; *Бибикова В. И.* О происхождении мезинского палеолитического орнамента // Советская археология.- 1965.- № 1.- С. 3-8; *Волков Ф. К.* Отличительные черты южнорусской народной орнаментики // Труды III Археологического Съезда в Киеве.- К., 1878.- Т. 2.- С. 317-326; *Герчук Ю.* Что такое орнамент? Структура и смысл орнаментального образа.- М.: «Языки русской культуры», 1998.- 289 с.; *Иванов В. В.* Об одном типе архаических знаков искусства и пиктографии // Ранние формы искусства.- М.: Искусство, 1972.- С. 105-147; *Иванов В. В.* Symbolarium. Приложение к словарю символов //

Антропология культуры.- М.: ОГИ.- 2002.- Вып. 1.- С. 32-38; *Иванов С. В.* Орнамент народов Сибири как исторический источник.- М.-Ленинград, 1963.- ТИЭ, Т. 81.- 685 с.; *Каган М. С.* Морфология искусства.- Ленинград: Искусство, 1972.- 440 с.; *Кильевская Э.* От изобразительности к орнаменту.- М.: Наука, 1968.- 207 с.; *Кожин П.М.* О древних орнаментальных системах Евразии // Этнознаковые функции культуры.- М.: Наука, 1991.- С. 129—151; *Косачева О. П.* Украинський народний орнамент.- К., 1876; *Лотман Ю.М.* Структура художественного текста.- Ленинград: Наука, 1974.— 375 с.; *Моран Анри де.* История декоративно-прикладного искусства.- М.: Искусство, 1982.- 452 с.; *Павлуцький Г.* Історія українського орнаменту (3 передмовою М. Макаренка).- К., 1927.- 26 с.; *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян.- М.: Русское слово, 1997.— 824 с.; *Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси.- М.:

- Наука, 1987.- 783 с; *Стасов В. В.* Русский народный орнамент. Вып. И Шитье, ткани, кружева.- СПб.: Издательство общества поощрения художников, 1872.- 26 с; *Столяр А. Д.* Происхождение изобразительного искусства.- М.: Наука, 1985.- 298 с; *Столяр А.* Знаковая форма // Брей У, Трамп Д. Археологический словарь.- М.: Прогресс, 1990.- С. 87; *Столяр А.* Орнаментальная форма в искусстве палеолита // Брей У, Трамп Д. Археологический словарь.- М.: Прогресс, 1990.- С. 182; *Фролов Б. А.* Первобытная графика Европы.- М.: Наука, 1992.- 200 с; *Фролов Б. А.* К вопросу о содержании первобытного искусства // Советская этнография.- 1965.- № 1.- С. 165-168; *Фролов Б. А.* Числа в графике палеолита.- Новосибирск: Наука, 1974.- 239 с; *Фролов Б. А.* Предыстория символа // Этнознаковые функции культуры.- Москва: Наука, 1991.- С. 86-128; *Щербаківський В.* Українське мистецтво.- К.: Либідь, 1995.- 288 с.
2. *Станюкович Т. В.* Орнамент // Свод этнографических понятий и терминов. Народные знания, фольклор, народное искусство.- Москва: Наука, 1991.- С. 97; *Вереснева В. Я.* Теория симметрических орнаментальных структур.- М.: Искусство, 1978.- 189 с; *Вереснева В. Я., Яглом И. М.* Симметрия и искусство орнамента // Ритм, пространство и время в литературе и искусстве.- Ленинград: Наука, 1974.- С. 274-289; *Рындина М., Леонов В.* Опыт структурного анализа орнаментов // ЭО.- 1992.- № 1.- С. 61-71.
  3. *Каган М. С.* О прикладном искусстве.- М.: Искусство, 1956.- С. 187.
  4. *Каган М. С.* Морфология искусства.- Ленинград: Искусство, 1972. - 440 с.
  5. *Иванов С. В.* Орнамент народов Сибири как исторический источник.- Москва - Ленинград, 1963.- ТИЭ, Т. 81.- С. 107.
  6. *Ткачук Т. Н.* Личины в росписи керамики культуры Триполье - Кукутени. // Духовная культура древних обществ на территории Украины.- К.: Наук, думка, 1991.- С. 47-59; *Ткачук Т. М.* Знакова система Трипільської культури II Археологія.- 1993.- Вип. 3.- С.91-100.
  7. *Фролов Б. А.* Числа в графике палеолита.- Новосибирск: Наука, 1974.- С. 121-122.
  8. *Грибова Л. С.* Декоративно-прикладное искусство народов Коми.- Москва: Наука, 1980.- С. 87.

J. Nikishenko

SOME ASPECTS OF FUNCTIONAL PECULIARITIES OF THE ORNAMENT

The materials which are proposed in this article are touches the problem of the position of the ornament in the culture. The questions which are connected with the appearance, functional peculiarities and structure of the ornament are taken as those factors which can give the ability to formulate the definition of the ornament and to study it in a new way.